

LATVIJAS UNIVERSITĀTE
PEDAGOĢIJAS, PSIHOLOĢIJAS UN MĀKSLAS FAKULTĀTE
PSIHOLOĢIJAS NODAĻA

**JAUNIEŠU DELINKVENTAS UZVEDĪBAS BIEŽUMA, EKSTERNALIZĒTĀS UN
INTERNALIZĒTĀS UZVEDĪBAS SAISTĪBA.**

BAKALaura DARBS

Autors: Liliāna Brūna
Studenta apliecības Nr.: Ib 17098
Darba vadītāja: docente Dr. psych. Evija Strika

RĪGA 2021

SATURA RĀDĪTĀJS

Ievads	5
Teorētiskā daļa	7
Delinkvences attīstība, ietekmējošie un riska faktori	7
Internalizētās uzvedības problēmas	10
Eksternalizētās uzvedības problēmas	12
Attiecību problēmas ar vienaudžiem	14
Metode	17
Pētījuma dalībnieki	17
Pētījuma instrumentārijs	17
Pētījuma procedūra	18
Rezultāti.....	18
Diskusija	21
Secinājumi	26
Izmantotā literatūra un avoti.....	27

ANOTĀCIJA

Šī pētījuma mērķis ir noskaidrot delinkventas uzvedības biežuma, eksternalizētas un internalizētas uzvedības saistību un šo saistību ar attiecību veidošanas problēmām vienaudžu vidū.

Pētījuma izlasi veido 62 pusaudži vecumā no 15-18 gadiem (vidējais vecums = 16,5). Izlase sastāv no 31 meitenes un 31 zēna .

Lai noskaidrotu pusaudžu uzvedības problēmas tika pielietota Ahenbaha Jauniešu Pašnovērtējuma aptauja (Youth Self Report; YSR; Achenbach & Rescorla, 2001). Delinkventas uzvedības biežuma noteikšanai tika izmantota Delinkventas Uzvedības Biežuma aptauja (Frequency of Delinquent Behavior, Dahlberg, Toal & Behrens, 1998).

Pētījuma rezultāti atklāj, ka delinkventas uzvedības biežums pozitīvi saistās gan ar internalizētām gan eksternalizētām uzvedības problēmām gan ar vienaudžu attiecību veidošanas problēmām.

Atslēgas vārdi : pusaudži, delinkventa uzvedība, uzvedības problēmas, attiecības

ABSTRACT

The aim of this study is to determine whether there is a relationship between the frequency of delinquent behavior, internalized and externalized behavioral problems, and relationship building problems among young people.

The sample of the study consists of 62 adolescents aged 15-18 (mean age 16,5). The sample consists of 31 girls and 31 boys.

The Achenbach Youth Self Report questionnaire (YSR; Achenbach & Rescorla, 2001) was used to identify adolescent behavioral problems. The Frequency of Delinquent Behavior Survey (Dahlberg, Toal & Behrens, 1998) was used to determine the frequency of delinquent behavior.

The results of the study reveal that the frequency of delinquent behavior is positively related to both internalized and externalized behavioral problems and peer-relationship building problems.

Keywords: adolescents, delinquent behavior, behavioral problems, relationships

IEVADS

Nepilngadīgo likumu pārkāpjoša uzvedība ir viena no aktuālākajām sociālajām problēmām, kurai ir negatīva emocionālā, fiziskā un ekonomiskā ietekme kā uz indivīdu, tā uz sociumu kopumā. Kad indivīdi pāriet no bērnības uz pusaudžu vecumu, viņi pakāpeniski tiecas iegūt lielāku neatkarību un autonomiju no vecākiem, attiecīgi arvien vairāk laika tiek pavadīts ar vienaudžiem. Tādējādi vienaudžu ietekme pusaudža gados ir klātesoša. Šī ietekme notiek, caur vienaudžu socializāciju vai piederību tiem, kā rezultātā pusaudzis pieņem vai maina savu uzvedību, normas, vienaudžu spiediena dēļ (Simons- Morton & Farhat,2010). Vienaudžu sociālās normas tiek definētas pēc tā, kā tās tiek uztvertas. Tās var būt attieksmes, izturēšanās modeļi un uzskati, kas tiek uzskatīti par pieņemamiem konkrētā vienaudžu grupā, turpretī vienaudžu spiediens tiek definēts kā tiešs spiediens uz indivīdu, lai tas atbilstu noteiktai vienaudžu grupas uzvedībai (Simons & Farhat,2010).

Jāakcentē, ka šajā vecumā dzīves pieredze ir ļoti dinamiska un mainīga, radot lielāku atvērtību citu sociālo grupu, nevis ģimenes, ietekmēm (Farrington, 2002), un būtiskākais šajā posmā ir tas, ka indivīdi un to personības joprojām turpina piedzīvot metamorfozi, tie ir viegli ietekmējami ar virkni ārēju faktoru, papildus internālām un fizioloģiskajām izmaiņām. Tie ir īpaši neaizsargāti no sociālā spiediena, papildus pašu nenoteiktības un frustrācijas sajūtai. Pētījumi parāda, ka vecumposmam raksturīgi neracionāli lēmumi un darbības, kas saistītas ar palielinātu ievainojumu risku, vardarbības, narkotisko vielu lietošanas, neparedzētas grūtniecības un seksuāli transmisīvo slimību biežumu. Īsāk sakot tas ir paaugstinātas riskantas uzvedības un emocionālās reaktivitātes periods (Casey&Jones, 2008). Pētījumu dati liecina, ka līdz ar pusaudžu vecuma attīstības dinamiku, autoritātes lomu bieži ieņem vienaudži, nevis aprūpētāji, kā arī pastāv zināma likumsakarība starp to, ka, jo vairāk pusaudzis konfliktē ar vecākiem vai pedagogiem, jo par lielāku autoritāti tiem kļūst vienaudži.

Vērā ņemami ir arī dati, ka visvairāk likumpārkāpumu tiek izdarīti vecumā no 15-17 gadiem (Landsheer & Dijkum, 2005). Tas tiek skaidrots ar sociālo ietekmi uz šo specifisko vecumposmu, it īpaši no vienaudžiem, kuri, iespējami, veicina delinkvento uzvedību. Daudzi pētījumi apstiprina hipotēzes, ka vienaudžu attiecības ietekmē jauniešu deviantas uzvedības pieaugumu. Līdz ar to viena no vērā ņemanām trajektorijām, kā jaunatne kļūst deviantāka, ir neierobežota mijiedarbība ar deviantiem vienaudžiem (Thornberry & Krohn, 1997). Dažādi pētījumi parāda, ka vienaudžu attiecību problēmas bieži tiek novērotas bērniem un pusaudžiem, kuriem raksturīgas internalizētas vai eksternalizētas uzvedības problēmas (Bukowski & Adams, 2006).

Bakalaura darba *mērķis* ir noskaidrot kādas saistības pastāv starp konstruktiem delinkventa uzvedība un attiecības.

Balstoties uz pētījumos gūtajām atziņām, tiek izvirzīti *pētījuma jautājums*:

1. Vai pastāv un kāda pastāv saistība starp pusaudžu delinkventas uzvedības biežumu, eksternalizēto un internalizēto uzvedību un attiecību veidošanas problēmām starp vienaudžiem?

Bakalaura darba *mainīgie* lielumi ir delinkventa uzvedība un attiecību veidošanas problēmas. Pētījuma dizains ir korelatīvi aprakstošs pētījums. Bakalaura darba īstenošanā piedalījās 62 pusaudži, vecumā no 15-18 gadiem, kuri mācās Rīgas un Jelgavas vispārīgglītojošās skolās 9., 10., 11., un 12. klasēs.

Lai pētījums tiktu īstenots, tika izmantoti 2 datu iegūšanas instrumenti. Delinkventas uzvedības biežums tika noteikts ar Delinkventas uzvedības biežuma aptauju (Frequency of Delinquent Behaviour, (Dahlberg, Toal & Behrens, 1998), tulkojusi uz latviešu valodu K. Skara, (2013), pusaudžu eksternālo un internālo uzvedības problēmu izpētei tika izmantota Achenbaha Jauniešu pašnovērtējuma aptauja (Youth Self Report; YSR; Achenbach & Rescorla, 2001). Aptauju latviešu valodā adaptēja Sebre un Laizāne (Sebre & Laizāne, 2006).

Bakalaura darbs sastāv no teorētiskās daļas, kura sadalīta 3 nodaļās. Pirmajā nodaļā tiek skaidrotas internālizētās uzvedības problēmas jēdziens. Akcentēta loma delinkventas uzvedības procesos. Otrā nodaļa ietver eksternalizētās uzvedības problēmas skaidrojumu un saistību ar delinkvenci. Trešajā nodaļā tiek definētas vienaudžu attiecības, un saistību ar delinkvenci.

Empīriskā daļa sastāv no metodes un iegūtajiem rezultātiem, diskusiju un galvenajiem secinājumiem.

Kopējais darba apjoms ir 37 lpp, un 115 zinātniskās literatūras vienības.

TEORĒTISKĀ DAĻA

Likumpārkāpjoša uzvedība pusaudžu vidū ir pastāvoša problēma visā pasaulē, kas rezultējas ar lielām izmaksām ģimenēm, sabiedrībai un interveču palielināšanos tiesu sistēmām. Virkne pētījumu datu parāda, ka pusaudžu uzvedības problēmām ir tendence palielināties un likumpārkāpjošas uzvedības problēmas aktualizējas. Lai nonāktu līdz efektīvu intervenču piemērošanu ir jāidentificē tās jomas, kurām būtu visaugstākais prognostiskais līmenis antisociālas uzvedības attīstībā pusaudžu vecumā.

Likumpārkāpjošas uzvedības prognozētāji var būt individuāli atšķirīgi un visvairāk tiek aplūkoti tādi faktori, kā audzināšanas stils, ekonomiskais stāvoklis, impulsivitāte kā arī akadēmiskais sniegums (Moffitt, 1993; Raine, Moffitt, Caspi, Loeber, Stouthamer-Loeber & Lynam, 2005). Pētījumos tiek aplūkoti arī tādi prognozējošie lielumi kā dzīvesvieta un apkārtnē, vardarbība, kas novērota pret indivīdu gan to, kas novērota no pusaudža (Chauhan & Reppucci, 2009), pašu vecāku kriminalitāti, apreibinošo vielu lietošanas paradumus, kas tiek uzskatīti par būtiskiem prognozējošiem faktoriem (Leventhal & Brooks-Gunn, 2000; Bellair & McNulty, 2005).

Delinkvences attīstība, ietekmējošie un riska faktori

Pēdējo desmitu gadu laikā veiktie pētījumi par bērnu attīstību un antisociālu uzvedību ir parādījuši, ka individuālo, sociālo un vides apstākļu mijiedarbībai ir ietekme uz uzvedību, tai skaitā arī uz delinkvenci. Visbiežāk delinkventu uzvedību attiecina tieši uz jauniešiem, kā delinkventu indivīdu apzīmējot likuma pārkāpēju (Krastiņš, 1998), savukārt, delinkventa uzvedība ir tie raksturlielumi jeb mainīgie, kas paaugstina varbūtību, ka potenciāli indivīds var pārkāpt virkni dažāda veida juridisko un sociālo normu (Farrington, 1986).

Pastāv vispārīgs pieņēmums, ka uzvedība, ieskaitot antisociālu, ir atsevišķu bioloģisko un ģenētisko faktoru un vides faktoru sarežģītas mijiedarbības rezultāts, kas sākas augļa attīstības laikā un turpinās visu mūžu (Bock & Goode, 1996). Tādējādi uzvedību ietekmē gan ģenētika, gan vide. Viena no atziņām, kas iegūta balstoties uz pētījumiem, ir tā, ka ir pieaugušo antisociālās uzvedības priekšnoteikums ir antisociālas uzvedības izpausmes bernībā (Robins, 1978). Tomēr tas nav tik viennozīmīgs secinājums, jo papildus nepārtrauktībai ir būtiskas izmaiņas arī likumpārkāpēju karjerā, ar to saprotot, ka daudzi likumpārkāpēji, pat tie, kuriem

antisociāla uzvedība ir sākusies agrā vecumā, tā nav persistējoša. Un tomēr lielākā daļa antisociālo bērnu nekļūst par antisociāliem pieaugušajiem (Robins, 1978).

Vājš vecāku monitorings ir atzīts, kā viens no prognozējošiem faktoriem, kas paredz vai jaunietis iesaistīsies vai neiesaistīsies likumpārkāpjošā uzvedībā (Loeber & Dishion). Arī longitūdināli pētījumi apstiprina, ka vāja vecāku iesaiste un uzraudzība ir cieši saistīta ar kriminogēnu uzvedību (McCord 1979, kā minēts, Jensen & McMahon, 2011).

Vēl viena būtiska iegūtā atziņa ir tā, ka vecāki visbiežāk ir labāk informēti par savām meitām, nekā dēliem (Willoughby & Hamza 2011) un, ka puīši ir vairāk tendēti uz antisociālu uzvedību, nekā meitenes (Moffitt & Caspi 2001, Moore & Hagedorn, 2001, kā minēts, Jensen & McMahon, 2011). Agrīnu antisociālu uzvedību var uzskatīt, kā labāko prognozētāju vēlākai noziegumu nodarījumu izdarīšanai. Antisociāla uzvedība parasti ietver virkni noteikumu pārkāpumu un agresijas veidus, piemēram, zādzības, fizisku ietekmēšanu un vandālismu. Faktiski agrīnā agresija, ir visnozīmīgākā uzvedība, kas raksturīga likumpārkāpumu prognozēšanai pirms 13 gadu vecuma. Vienā no pētījumiem fiziska agresija bērnudārzā bija nozīmīgākais un vienīgais prognozētājs turpmākās iesaistīšanās noziegumos pret īpašumu (Haapasalo & Tremblay, 1994). Turpretī prosociāla uzvedība (piemēram, palīdzība, dalīšanās un sadarbība), ko novērtēja pedagogi, uzskatāma kā aizsargājošs faktors, īpaši tiem, kuriem ir riska faktori vardarbīgu un mantisku noziegumu izdarīšanai līdz 13 gadu vecumam. Pētījumos ir atklāts, ka pusaudžu vecumā antisociāla uzvedība ir spēcīga sociālā sastāvdaļa (Erickson & Jensen, 1977). Salīdzinājumā ar antisociālām darbībām, ko veic pieaugušie, piemēram, pusaudžu veiktas antisociālas darbības biežāk notiek grupās (Warr, 2002; Zimring, 1998), un tiek uzskatīts, ka vienaudžu spiediens ir svarīgs veicinātājs uz visa veida deviantu rīcību un riskantu uzvedību pusaudža gados, ieskaitot nelielus likumpārkāpumus, nopietnus pārkāpumus, pārgalvīgu braukšanu, kā arī narkotiku un alkohola lietošanu (Chassin, 2004; Simons-Morton, Lerner, & Singer, 2005). Saskaņā ar pusaudžu antisociālas uzvedības teoriju pusaudžu vēlme atstāt iespaidu uz vienaudžiem ir saistīta ar lielāko daļu likumpārkāpumu, kas notiek šajā attīstības periodā (Moffitt, 1993).

Longitūdinālie pētījumi palīdzējuši labāk izprast riska faktoros un to, kā tie mainās un variē visas dzīves laikā un tie ļauj secināt, ka riska faktori ir individuālo, sociālo un vides faktoru noteikts kopums, kuru esamība paaugstina noziedzīgas uzvedības varbūtību. Atsevišķi riska faktori var ietvert personiskās tieksmes, ieradumus, kognīcijas, attieksmi un emocijas (Assink et al., 2015; Pyle et al., 2015) Daži individuālie mainīgie ir īpaši cieši saistīti ar nepilngadīgo noziedzību, tostarp augstu impulsivitāti, vāju paškontroli (Bolger, 2018; Portnoy, 2014) antisociāliem uzskatiem (Antunes, Ahlin, 2017), kā arī atkarību izraisošām vielām (Brown, Shillington, 2017; Chassin, 2016; Hillege, 2017; Racz, 2016). Sociālie riska faktori apvieno

visas iespējamās noziedzīgās ietekmes, ko rada ģimene, skola, draugi un sociālā vide. Tie ietver emocionālo vecāku nepieejamību un zemu izglītības līmeni ģimenē un skolā (Clarke, 2017; Moitra et al., 2018; Ohara, Matsuura, 2016), kā arī delinkventus jauniešus - draugus (Jungert, 2012; Slagt, 2015; Thomas, 2015). Empīrisku pētījumu atziņas ir tās, ka vecākiem ir liela loma, lai ietekmētu un novērstu bērnu likumpārkāpjošu uzvedību, savukārt, vienaudži tiek uzskatīti par riska faktoru (Demuth, Brown, 2004).

Internalizēta uzvedība

Uzvedības funkcionēšana tiek uzskatīta kā galvenais attīstības iznākums un kalpo kā spēcīgs prognozētājs turpmākajai nākotnes adaptācijai. Liela daļa bērnu un pusaudžu attīstības pētnieku ir vienisprātis par uzvedības problēmu klasifikāciju un izdala internalizētas un eksternalizētas uzvedības problēmas (Cicchetti & Toth, 1991).

Internalizētas un eksternalizētas problēmas sākotnēji konceptualizēja Achenbachs (1966). Internalizētu uzvedību uzskata par pārmērīgu emociju kontroli, iekšējas spriedzes vēršanu pret sevi, un to arī ir sarežģītāk identificēt. Šādai uzvedībai ir raksturīga trauksme, noslēgšanās sevī un somatiskās raizes (Achenbach & Edelbrock, 1979).

Autori literatūrā visbiežāk definē internalizētas uzvedības problēmas kā bioloģiskas izcelsmes konstruktus, dēļ relatīvās noturības laikā (Burgees, et al. 2005) un augstās pārmantojamības, ko pierāda arī ģenētiskie pētījumi (Boomsma et al. 2005, Hoekstra et al. 2008). Piemēram, pētījums par 18 līdz 59 mēnešus veciem bērniem ar nedrošu piesaisti atklāja, ka šiem bērniem ir augstāks internalizēto uzvedības problēmu līmenis nekā bērniem ar drošu piesaisti (Manassis, Bradley, Goldberg, Hood & Swinson, 1995). Turklāt piesaistes teorijas pētījumi liek domāt, ka piesaistes kvalitāte (emocionālā saikne, ko bērns veido ar piesaistes figūru) nosaka vēlāku psiholoģisko funkcionēšanu (Armsden & Greenberg 1987; Bowlby 1979).

Tomēr šīs stabilitātes un pārmantojamības novērtējums nav uzskatāms par viennozīmīgu, jo tādi faktori kā vide, audzināšana un attīstības izmaiņas arī uzskatāmi par internalizētu uzvedības problēmu veicinošajiem faktoriem.

Internalizēta uzvedība ir raksturīga bērnībā un mēdz pieaugt pusaudžu vecumā (Buck and Dix 2012; Degnan et al. 2010). Longitudināli pētījumu dati parāda, ka problēmu internalizācija tipiski sākas 12 gadu vecumā un pieaug līdz pusaudža vecumam (Costello, Mustillo, Erkanli, Keeler & Angold, 2003; Zahn-Waxler, Shirtcliff & Marceau, 2008). Bērni ar augstu internalizācijas līmeni tiek raksturoti kā trauksmaini, kautrīgi, noslēgušies sevī, nomākti un tiem pastāv risks uz adaptācijas problēmu attīstīšanos turpmākajā dzīvē (Colman et al. 2007). Turklāt, epidemioloģiskie pētījumi norāda, ka arī lielai daļai agresīvu bērnu un jauniešu ir vienlaicīgi sastopami internalizējošas uzvedības simptomi (Gould et al. 1993). Vienlaikus parādās uzvedības traucējumu un depresijas / trauksmes simptomi, un pusaudžu vecumā pieaug šo divu traucējumu sastopamības rādītāji. Jāatzīmē, ka dažādos pētījumos parādās saistība starp internalizēto uzvedību un depresiju (Achenbach & Rescorla, 2001). Šie rezultāti sakrīt ar internalizēto problēmu sākotnējo konceptualizāciju. Saistība starp depresiju un likumpārkāpumu izdarīšanu ir īpaši nozīmīga, ko apliecina arī pētījumi (Angold & Erkanli, 1996), bērnībā internalizētas uzvedības problēmas ir saistītas ar depresiju pusaudža gados

(Reinherz et al., 1993), neatļautu vielu lietošanas uzsākšanu agrā pusaudža vecumā (King et al., 2004) un paaugstinātu vidusskolas pamešanas risku (McLeod & Kaiser, 2004), līdzīgi pētījumi atklāj, ka trauksme ir saistīta arī ar delinkventu uzvedību un likumpārkāpumu izdarīšanu (Fazel et al., 2008; Kroll et al., 2002). Raugoties uz tādām internalizētajām uzvedības problēmām kā depresija, no empīriskā viedokļa, tiek uzskatīts, ka draudzība agrīnā pusaudža vecumā prognozēja zemāku depresijas līmeni un augstāku pašvērtējumu jaunā pieaugušā vecumā, turpretī vienaudžu noraidījumus ar grūtībām pielāgoties mācībām un ietekmē darba sniegumu nākotnē (Bagwell, Newcomb & Bukowski, 1998).

Ir pētīti faktori, kas saistīti ar internalizētām uzvedības problēmām un tiek izvirzītas hipotēzes, ka eksternalizētas uzvedības problēmas (Colman, Wadsworth, Croudace, & Jones, 2007) ir abu uzvedības problēmu veidu pamatā. Saistība starp eksternalizētām un internalizētām problēmām daļēji izskaidrojama ar vides faktoriem, piemēram, vecāku stress, vecāku mentālā veselība, nepietiekama vecāku uzraudzība un sociālās problēmas (Arnold, O'Leary, Wolff, & Acker, 1993), vienaudžu noraidījums un iesaistīšanās attiecībās ar antisociāliem vienaudžiem (Gooren, Van Lier, Stegge, Terwogt, & Koot, 2011).

Dažādu pētījumu pārskati atklāj atšķirīgus rezultātus par internalizētām un eksternalizētām uzvedības problēmām, galvenokārt, grūtības nomērīt ļoti individuālos un kompleksos apstākļus, lai spētu izdarīt vispārīgus secinājumus, kas palīdzētu sekmēt pētniecisko pielietojumu, tomēr tik pat vērā ņemamas ir atkārtoti iegūtās atziņas par internalizētās uzvedības (trauksme, depresija) saistību ar eksternalizēto uzvedību un iespējami izrietošo likumpārkāpjošo uzvedību.

Jāatzīmē arī tas, ka daudzos pētījumos atzīts, ka internalizētas uzvedības problēmas nereti ir saistītas ar eksternalizētām uzvedības problēmām, līdz ar to viens konstrukts neizslēdz otru un tie mēdz būt dažādos kontekstos viens otru pastiprinoši.

Eksternalizēta uzvedība

Ja internalizētai uzvedībai ir raksturīga pārmērīga emociju kontrole, tad eksternalizēta uzvedība tiek uzskatīta par tādu, kurai ir raksturīga nepietiekama emociju kontrole, tā ir vērsta uz āru tās izpausmes var būt agresivitāte, grūtības interpersonālajā saskarsmē, noteikumu pārkāpumi un tendence uz atkarībām (Achenbach, 1978; Achenbach & Edelbrock, 1979; Achenbach & Edelbrock, 1978). Literatūrā visbiežāk uzskaita trīs galvenos eksternalizētas uzvedības blokus - agresivitāte, noteikumu pārkāpumi un hiperaktivitāte.

Daudzu pētījumu rezultāti apstiprina, ka eksternalizētās uzvedības spektrs ir nozīmīgs prognozētājs vēlākai nepilngadīgo noziedzībai, pieaugušo noziedzībai un vardarbībai (Moffitt, 1993). Vienu no pirmajām eksternalizācijas attīstības teorijām ierosināja Moffitts (1993). Teorija apgalvo, ka uzvedības problēmu izpausmes ir raksturīgas agrā un vidējā bērnībā. Tiek uzskatīts, ka šīs problēmas izriet no tādu faktoru mijiedarbības kā, slikta vecāku audzināšana, slikta vienaudžu attiecības un bioloģiskas grūtības, piemēram, kognitīvie deficīti un hiperaktivitāte (Moffitt, 1993). Lai arī vairumam bērnu eksternalizēta uzvedība tā ir normāla attīstības stadija un laika gaitā tā pāriet, tomēr noteiktai daļai indivīdu piemīt stabili eksternalizēto uzvedības problēmu simptomi (Kerr, Lopez, Olson, & Sameroff, 2004), un tiek uzskatīts, ka bērni ar eksternalizētām uzvedības problēmām, visticamāk, pieaugot, kļūs likumpārkāpēji kā pusaudži, bet noziedzīgi un vardarbīgi - kā pieaugušie (Farrington, 1997). Nereti literatūrā tiek pieminēts, ka arī hiperaktīviem bērniem, ir paaugstināta iespēja izaugt par noziedzīgiem, tomēr empīriski pētījumi parāda, ka ne visiem hiperaktīvajiem bērniem attīstās likumpārkāpjoša uzvedība (Mannuzza, 1989). Piemēram, uzmanības deficīta hiperaktivitātes traucējumi, kas ir neiroloģiski uzvedības attīstības traucējumi (Faraone, Sergeant, Gillberg & Biederman, 2003), kurus parasti diagnosticē bērniem, un pirmie simptomi parādās pirms septiņu gadu vecuma (Greenhill, 1998). Šo traucējumu raksturo neuzmanība un / vai impulsivitāte un hiperaktivitāte, kas var nopietni ietekmēt nākotnes uzvedību un akadēmiskos sasniegumus mācību iestādē (Gudjonsson, 2009), saistība ar likumpārkāpjošu uzvedību tiek skaidrota, ka bērniem ar ADHD, īpaši tiem, kuriem ir kombinēts tips, ir daudz lielāks ģenētiskais, neirokognitīvais un psihosociālais slogs nekā veseliem bērniem (Moffitt & Scott, 2008), pastāv lielāks pārmantojamības risks un cita vecāku psihopatoloģija (Pfiffner, McBurnett, Rathouz, & Judice, 2005) ,izteiktākas mācīšanās grūtības un problēmas skolā, vairāk grūtību saskarsmē ar vienaudžiem, lielāki neirokognitīvie traucējumi un strukturālās un funkcionālās smadzeņu anomālijas, paaugstināts risks uz atkarību no narkotikām, šie traucējumi nereti var iet roku rokā ar citiem traucējumiem, kā piemēram, destruktīva uzvedība, depresija vai trauksme (Bauermeister, Shrout, Chávez, Rubio-Stipec, Ramírez, & Padilla, 2007), līdz ar to

hiperaktivitāte tiek uzskatīta kā eksternalizēto uzvedības problēmu psihopatoloģija (Bornovalova, Hicks, Iacono & McGue, 2010).

Kā jau minēts, uzvedības problēmas ir svarīgs pielāgošanās un adaptēšanās grūtību prognozētājs turpmākajā dzīvē. Pētījumi parāda, ka pastāv ilgstošas, noturīgas saistības starp bērnībā radušām uzvedības problēmām ar vielu lietošanu (King, Iacono & McGue, 2004), smēķēšanu (Helstrom, Bryan, Hutchison, Riggs, & Blechman, 2004), antisociālu uzvedību (Lynam, 1996; Moffitt, 1993), nepietiekamiem sasniegumiem (Hinshaw, 1992) un zemākiem akadēmiskajiem rādītājiem (McLeod & Kaiser, 2004). Daudzi iepriekšējie pētījumi fokusējas uz vienaudžu uzvedības problēmu vai nu internalizāciju vai eksternalizāciju, tomēr jāatzīmē, ka visbiežāk pētījumos gūtie secinājumi ir tādi, ka tās izpaužas vienlaikus (Dubois & Silverthorn 2004; Sameroff, 2000).

Var šķist, ka šāda bērnu un pusaudžu uzvedība ir apzināta un mērķtiecīga, un tie vēlas kaitēt un darīt pāri citiem, tomēr visai bieži, šie jaunieši varētu būt fiziskas, seksuālas vai emocionālas vardarbības upuri. Viņi, iespējams, ir zaudējuši vecāku vai citu tuvu radnieku vai piedzīvojuši vecāku šķiršanos, pamestību novārtā vai piedzīvojuši kādu citu psihotraumējošu pieredzi, piemēram, vardarbību ģimenē, vecāku ieslodzīšanu vai saskarās ar vecāku alkohola un narkotisko vielu lietošanas problēmām. Šī iedarbība visbiežāk notiek ģimenē vai citā aprūpes iestādē, kas uzskatāms par bērna dzīves stabilitātes un drošības avots.

Attiecību problēmas ar vienaudžiem

Jau kopš pirmajiem dzīves gadiem bērni ir ieinteresēti vienaudžos. Pirmsskolas vecuma bērnu sociālās, kognitīvās, valodas un emocionālās spējas ir pietiekami attīstītas, lai atbalstītu arvien mērķtiecīgāku un koordinētāku vienaudžu mijiedarbību. Trīs gadu vecumā lielākā daļa vienaudžu mijiedarbojas paralēli, bērni viens otru atdarina. Pēc piecu vai sešu gadu vecuma šī paralēlā spēle pārveidojas par arvien koordinētāku tematisko spēli. Lai efektīvi piedalītos sarežģītā spēlē, bērniem jāiemācās sazināties ar citiem, veidojot prasmes, kas kalpo par pamatu potenciālām attiecībām ar vienaudžiem.

Vēlāk skolas vecuma bērniem arvien vairāk jāstrādā klasē ar citiem skolēniem un efektīvi jāsadarbojas rotaļu laukumā un pusdienu laikā. Vienaudžu spēle arvien vairāk balstās uz noteikumiem, un vienaudžu attiecības ir daudzslāņu, ieskaitot tuvus draugus, citus rotaļu biedrus un plašākus sociālos tīklus. Par vienaudžiem tiek uzskatīti tuvākā vecuma vai vecuma grupas indivīdi (Smith, 2006, kā minēts Lyu & Gill, 2012), tie var būt skolasbiedri, kaimiņi, komandas biedri. Attiecībām ar vienaudžiem ir milzīga nozīme visā bērnībā un pusaudža gados. Ar šīm attiecībām tiek nodrošināta biedrošanās un izklaide, tās palīdz problēmu risināšanā, iegūt personīgo validāciju un emocionālo atbalstu, kā arī pamatu identitātes attīstībai. Šajos arvien sarežģītākajos sociālajos kontekstos bērni, kuri var aplūkot citu perspektīvu, saprast smalkas sociālās norādes, pārvaldīt savas emocijas un kontrolēt savus impulsus un agresīvo uzvedību, piedzīvo pozitīvāku vienaudžu iesaisti un sociālās piederības izjūtu (Rubin, Bukowski & Bowker, 2015). Savukārt, bērni, kuriem nav attīstītas vecumam atbilstošas sociālās un emocionālās prasmes, lai uzsāktu un uzturētu jēgpilnas attiecības ar vienaudžiem skolā, it īpaši, ja viņi ir sociāli "neērti" vai emocionāli nepastāvīgi, līdz ar to viņi uzvedībā nav paredzami. Šāda uzvedība var kalpot kā prognozētājs par vēlāku negatīvu mijiedarbību ar vienaudžiem un uzvedības problēmu attīstību (Miller-Johnson, Coie, Maumary-Gremaud & Bierman, 2002).

Pusaudžu vecumā delinkventas uzvedības izpauses novērojamas lielai daļai jauniešu, un attīstības perspektīva paredz, ka šādu uzvedību var izskaidrot ar viņu ilgām pēc autonomijas pusaudža gados - periodā, kurā autonomija bieži ir ierobežota (Chen, 2010; Haynie, 2003; Nagin, Farrington, & Moffitt 1995).

Tiek uzskatīts, ka bērniem, kuriem ir grūtības iegūt draugus un sadzīvot ar vienaudžiem, ir paaugstināts psihosociālu problēmu risks, kas aptver tādas uzvedības problēmas kā likumpārkāpumi, garīgās veselības problēmas un neatļautu vielu lietošana (Bierman & Wargo, 1995; Coie, Lochman, Terry, & Hyman, 1992; Coie, Terry, Lenox, Lochman, & Hyman, 1995; DeRosier, Kupersmidt, & Patterson, 1994; Ollendick, Weist, Borden, & Greene, 1992; Parker

& Asher, 1987; Woodward & Fergusson, 1999). Pētījumi parāda, ka bērni ar problemātiskām vienaudžu attiecībām piedzīvo mācīšanās grūtības, uzrāda zemāku akadēmisko sniegumu, augstākus kavējumus salīdzinājumā ar vienaudžiem bez attiecību problēmām ar vienaudžiem (Austin & Draper, 1984; Coie, Dodge, & Kupersmidt, 1990; DeRosier et al., 1994; Kochenderfer & Ladd, 1996; Kupersmidt & Coie, 1990; Ollendick, 1992; O'Neil et al., 1997; Parker & Asher, 1987; Wentzel & Asher, 1995). Attiecību grūtības ar vienaudžiem var veicināt arī fiziskās īpašības vai disfunkcijas, piemēram, runas problēmas, vai pat invaliditāte, tomēr, jāatzīmē, ka galvenokārt uzvedība, nevis fiziskās īpatnības, ir sistemātiskāk identificētas kā galvenais attiecību problēmu avots. Bērni, kuriem rodas vienaudžu attiecību problēmas, parasti ir agresīvāki, hiperaktīvāki un opozicionārāki, bet var būt arī sociāli noslēgtāki un mazāk sabiedriski. Šī uzvedība varētu būt viņu attiecību problēmu iemesls, kā arī bērniības pieredzes sekas. Pētījumos viens no visbiežāk pieminētajiem faktoriem, un vienaudžu atraidīšanas iemesls skolas vidē ir agresīva uzvedība (Crick, Casas & Ku, 1999, Kochenderfer, Ladd, 1996, Newcomb, Bukowski & Pattee, 1993). Vairāki pētījumi ir atklājuši, ka bērniības uzvedības problēmas ļoti bieži ir saistītas ar vēlākām neveiksmēm skolā (Walker et al., 1995), antisociālu uzvedību (Farrington, 1995; Patterson et al., 1992), mācību pamešanu (Stage & Quiroz, 1997), noziedzību (Loeber un Dishion, 1983), vielu lietošanu (Fergusson et al., 1995) un pārragu iesaistīšanos seksuālās attiecībās (Capaldi et al., 1996). Dažkārt bērni tiek atstumti, jo uzvedās agresīvi un destruktīvi, citi savukārt paši izvēlās atteikties no attiecībām un mijiedarbības ar citiem vienaudžiem, tādējādi ierobežojot savas iespējas tikt pieņemtiem no vienaudžiem, un iegūt veselīgu attiecību pieredzi (Coie and Kupersmidt 1983; Dodge 1983).

Pētījumi liecina, ka atraidījums no vienaudžiem ir ciešāk saistīts ar tendenci veidot attiecības ar delinkventiem vienaudžiem (Bagwell, Coie, Terry, & Lochman, 2000).

Tomēr jāatzīmē, ka neefektīvas sociālās funkcionēšanas veidiem pamatā ir kāds cēlonis. Dažādi pētījumi arī parāda tiešu saistību starp vecāku- bērnu konfliktiem un eksternalizētām uzvedības problēmām pusaudžu gados (Gerard, Krishnakumar, & Buehler, 2006). Bērna attīstība ir dinamisks daudzvirzienu process, ko ietekmē ne tikai vienaudžu attiecības, bet arī individuālās īpašības, attiecību kvalitāte ģimenē un ārpus tās, sociālā atbalsta pieejamība. Šo faktoru esamība arī lielā mērā nosaka ceļus, kādos attiecības cilvēks spēs veidot.

Lai arī pētījumu rezultāti ir dažādi, ir pamats uzskatīt, ka vienaudžu attiecībām ir zināma ietekme uz savstarpējām attiecībām un uzvedību, tomēr lielāks pamats ir uzskatīt, ka šī ietekme ir sekundāra un uz jau esošu uzvedības mehānismu fondu, nevis primāri uzvedības problēmu veicinoša. Neskatoties uz pētījumos gūtajām atziņām, joprojām nav vienotas izpratnes, vai vienaudžu attiecības patiešām veicina eksternalizētas uzvedības problēmas vai arī tikai norāda uz mazadaptīvām iezīmēm. Pētījumos gūtas arī atziņas, ka bērni ar eksternalizētām uzvedības

problēmām var saskarties ar grūtībām draudzēties ar vienaudžiem, kuriem ir eksternalizētas uzvedības problēmas, bet šīm grūtībām nav ietekmes uz eksternalizētu uzvedības problēmu attīstību citos vienaudžos (Sturaro, van Lier, Cuijpers, Koot, 2011).

Uz šo atziņu pamata var secināt, ka agrīnu pozitīvu sociālo un emocionālo spēju attīstība, piemēram, emocionālā un uzvedības kontrole, empātija, problēmu risināšanas spējas un prosociāla uzvedība, ir pamats veselīgām attiecībām un tādu nelabvēlīgu rezultātu novēršanai kā likumpārkāpjoša uzvedība. Tiesi tā pat, negatīvu sociālo kontaktu ietekme var veicināt delinkventas uzvedības aktualizēšanos.

METODE

Pētījuma dalībnieki

Izlasi veidoja 62 pusaudzis, vecumā no 15-18 gadiem ($M=16,5$; $SD=0,75$). Izlasi pārstāvēja 31 meitene un 31 zēns, kuri mācās Rīgas un Jelgavas vispārizglītojošās skolās 9., 10., 11., un 12. klasēs.

Instrumentārijs

- 1) Demogrāfisko rādītāju aptauja. Aptaujā tika ievākti vecuma un dzimuma rādītāji.
- 2) Pusaudžu eksteriālo un interiālo uzvedības problēmu izpētei tika izmantota Achenbaha Jauniešu pašnovērtējuma aptauja (Youth Self Report; YSR; Achenbach & Rescorla, 2001). Aptauja paredzēta jauniešiem no 11 līdz 18 gada vecumam, kur respondenti paši novērtē savu uzvedību. Aptauju latviešu valodā adaptēja Sebre un Laizāne (Sebre & Laizāne, 2006) 2006.gadā.

Aptaujā ir 112 jautājumi. Atbildes uz jautājumiem jānovērtē likerta skalā, kur 0=neatbilst, 1=daļēji/dažreiz atbilst, 2=pilnībā atbilst. Jo augstāks aptaujā iegūto punktu skaits, jo izteiktākas uzvedības problēmas.

Aptauja mēra uzvedību šādās apakšskalās:

Trauksme/nomāktība: 14,29,30,31,32,33,35,45,50,52,71,91,112

Somatiskās raizes: 47,49,51,54,56 (a,b,c,d,e,f,g)

Netipiska uztvere/tipiska uztvere:9,18,40,46,58,59,60,66,70,76,83,84,85,92,100

Noteikumu pārkāpumi:2,26,28,39,43,63,67,72,73,81,82,90,96,99,101,105,106

Noslēgšanās sevī/nomāktība:5,42,65,69,75,102,103,111

Attiecību problēmas:11,12,25,27,34,36,38,48,62,64,79

Uzmanības nenoturība: 1,4,8,10,13,17,41,61,78,80

Agresīva uzvedība: 3,16,19,20,21,22,23,37,57,68,86,87,88,89,94,95,97,104.

- 3) Delinkventas uzvedības biežuma aptauja. Lai noteiktu antisociālās uzvedības izpausmes tika izmantota modificēta Delinkventas uzvedības aptauja (Frequency of Delinquent Behavior,). Modificētajā aptaujā ir 25 jautājumi par dažādām uzvedības izpausmēm. Atbildes jānovērtē likerta skalā, kur 1 = nekad, 2 = reti, 3 = dažreiz, 4 = bieži, 5 = vienmēr. Augstāki

rezultāti norāda uz biežāku delinkventu uzvedību, zemāki rezultāti norāda uz retāku delinkventu uzvedību.

Aptauja mēra uzvedību šādās skalās:

1. skala – vandālisms: 1., 11., 17.;
2. skala – zādzība: 2., 3., 4., 5., 6., 19., 20.,
3. skala – fiziskā agresija: 8., 9., 10., 18., 21.;
4. skala – kavējumi un citas skolas problēmas: 7., 12., 13., 14.;
5. skala – destruktīva uzvedība: 15., 16.;
6. skala – statusa pārkāpumi: 22., 23., 24., 25.

Jo augstākas skalu summas punktu skaits jo izteiktākas antisociālas uzvedības izpausmes.

Procedūra

Pētījuma dati tika ievākti elektroniski, nosūtot aptaujas respondentiem. Pētījumā tika iesaistīti pusaudži no Rīgas un Jelgavas vispārizglītojošām skolām, kur sākotnēji tika noskaidroti potenciālie respondenti, informējot, par nepieciešamību iegūt atļauju aizildīt aptauju no vecākiem. Pētījumā piedalījās tikai tie respondenti, kuru vecāki deva atļauju aptaujas aizpildīšanai.

Rezultāti

Lai pārbaudītu pētījuma jautājumu par to, vai pastāv statistiski nozīmīgas saistības starp delinkventu uzvedību un attiecību raksturu sākotnēji tika aprēķināti aptauju statistiskie rādītāji. Iegūto rezultātu statistiskie aprēķini ir veikti SPSS un MS Excel programmās. Datu analīzē tika izmantota skalu validitātes Kronbaha analīzes metode, Kolmogorova-Smirnova tests, lai noteiktu grupu atbilstību normālajam sadalījumam (skat. 1. un 2. tabulu). Testu ticamība, aprēķinot Kronbaha alfu, kur Ahenbaha pašnovērtējuma aptaujai tā ir $\alpha=0,79$, internalizētas uzvedības skalai $\alpha=0,67$, eksternalizētas uzvedības skalai $\alpha=0,65$ un Delinkventas uzvedības biežuma aptaujai tā ir $\alpha=0,77$. Šie rādītāji norāda, ka šo aptauju iekšējās saskaņotības rādītāji ir atbilstoši, lai tās tiku izmantotas pētījumā (skatīt 1. un 2. tabulu).

Aplūkojot respondentu aprakstošās un secinošās statistikas datu rādītājus, novērojams, ka Ahenbaha Jauniešu pašnovērtējuma aptaujas skalu rezultāti lielākoties neveido normālo sadalījumu, izņemot 8. Agresīvās uzvedības skala, šī skala atbilst normālajam sadalījumam pēc Kolmogorova - Smirnova testa (Kolmogorov-Smirnov $Z = 0,81$, $p > 0,05$) (skat. 1. tablu).

1. tabula

Ahenbaha jauniešu pašnovērtējuma aptaujas aprakstošās un secinošās statistikas rādītāji (n=62)

	M	SD	Kolmogorova-Smirnova krit.	p	Kronbaha alfa
1 Trauksme/nomāktība	7,66	3,65	0.15	0.00	0,71
2 Somatiskās raizes	4,50	3,40	0.16	0.00	0,71
3 Netipiska uztvere/uzvedība	18,47	4,21	0.17	0.00	0,73
4 Noteikumu pārkāpumi	11,90	3,59	0.11	0.02	0,69
5 Noslēgšanās sevī/nomāktība	5,36	3,12	0.16	0.00	0,68
6 Attiecību problēmas	8,69	2,52	0.12	0.02	0,70
7 Uzmanības nenoturība	8,98	2,24	0.14	0.00	0,62
8 Agresīva uzvedība	11,47	4,04	0.09	0.20	0,74

p<0,05

Aplūkojot delinkventas uzvedības biežuma aptaujas aprakstošās un secinošās statistikas rādītājus, dati norāda, ka visas skalas, neveido normālo sadalījumu, izņemot 2. Zādzība skalu pēc Kolmogorova - Smirnova testa (Kolmogorov-Smirnov Z = 0,81, p>0,05) (skat. 2. tabulu).

2.tabula.

Delinkventās uzvedības aptaujas aprakstošās un secinošās statistikas rādītāji (n=62)

	M	SD	Kolmogorova-Smirnova krit.	p	Kronbaha alfa
1 Vandālisms	7,42	1,84	0.18	0.00	0,65
2 Zādzība	14,58	5,41	0.09	0.20	0,68
3 Fiziskā agresija	13,39	4,28	0.16	0.00	0,66
4 Kavējumi un citas skolas problēmas	9,34	3,31	0.25	0.00	0,72
5 Destruktīva uzvedība	4,16	2,19	0.35	0.00	0,66
6 Statusa pārkāpumi	7,95	3,98	0.31	0.00	0,81

p<0,05

Lai noskaidrotu saistību starp abu aptauju datiem, tika pielietots Spīrmena korelācijas koeficients un dati atspoguļoti korelācijas matricā (skat. 3. tabulu). Aplūkojot iegūtos datus, redzams, ka Ahenbaha jauniešu pašnovērtējuma aptaujas kopējie rādītāji statistiski nozīmīgi korelē ar Delinkventas uzvedības biežuma aptaujas skalām - Kavējumi un citas skolas problēmas (r=0,20,

$p < 0,01$), Destruktīva uzvedība ($r = 0,35$, $p < 0,05$) un skalu Statusa pārkāpumi ($r = 0,14$, $p < 0,05$). Pētījuma rezultāti atklāj, ka pastāv statistiski nozīmīga saistība starp Internalizētas uzvedības kopējiem rādītājiem un Delinkventas uzvedības biežuma aptaujas skalām Vandālisms ($r = 0,26$, $p < 0,05$), Kavējumi un citas skolas problēmas ($r = 0,28$, $p < 0,05$) kā arī Statusa pārkāpumi ($r = 0,36$, $p < 0,05$).

Tāpat pastāv sistība starp Eksternalizētas uzvedības kopējiem rādītājiem un Delinkventas uzvedības biežuma aptaujas skalām Kavējumi un citas skolas problēmas ($r = 0,35$, $p < 0,05$), skalu Destruktīva uzvedība ($r = 0,29$, $p < 0,05$) un skalu Statusa pārkāpumi ($r = 0,36$, $p < 0,05$). Kā arī redzams 3. tabulā, pastāv saistība starp Ahenbaha jauniešu pašnovērtējuma aptaujas apakšskalu Attiecību problēmas un Delinkventas uzvedības biežuma aptaujas skalu Destruktīva uzvedība ($r = 0,27$, $p < 0,05$). Šīs sakarības norāda, ka pieaugot delinkventas uzvedības biežuma rādītājiem palielinās internalizētas un/vai eksternalizētas uzvedības problēmu rādītāji un otrādi.

3.tabula

Ahenbaha jauniešu pašnovērtējuma un delinkventas uzvedības biežuma korelāciju matrica (n=62)

	Vandālisms	Zādzība	Fiziskā agresija	Kavējumi un citas skolas problēmas	Destruktīva uzvedība	Statusa pārkāpumi
YSR	0,14	-0,01	0,14	0,20**	0,35*	0,14*
Trauksme/nomāktība	0,15	0,06	0,21	0,31*	0,13	0,27*
Somatiskās raizes	0,04	-0,07	0,09	0,12	-0,19	0,03
Netipiska uztvere/uzvedība	0,08	-0,03	0,17	0,11	0,08	0,09
Noteikumu pārkāpumi	-0,15	0,04	-0,09	-0,21	-0,12	-0,21
Noslēgšanās sevī/nomāktība	0,22	0,11	0,04	0,08	0,36**	0,15
Attiecību problēmas	-0,09	-0,11	0,02	0,02	0,27*	-0,09
Uzmanības nenoturība	0,03	-0,25	-0,08	-0,05	-0,02	0,14
Agresīva uzvedība	0,05	0,08	0,11	-0,08	-0,09	-0,01
Internalizēta uzvedība	0,26*	0,09	0,21	0,28*	0,23	0,26*
Eksternalizēta uzvedība	0,06	0,25	0,11	0,35*	0,29*	0,36*

YSR- Ahenbaha pašnovērtējuma aptauja, FDB- Delinkventas uzvedības biežuma aptauja

* Korelācija ir nozīmīga pie $p < 0,05$,

** Korelācija ir nozīmīga pie $p < 0,01$.

DISKUSIJA

Bakalaura darba mērķis bija noskaidrot vai un kādas pastāv saistības starp delinkventās uzvedības biežumu, internalizēto un eksternalizēto uzvedību un attiecību veidošanas problēmām starp vienaudžiem. Pētījuma rezultāti atklāj pozitīvo korelāciju starp delinkventas uzvedības biežumu un internalizētām un eksternalizētām uzvedības problēmām, tostarp attiecību problēmām. Arī citu autoru veiktajos pētījumos ir izdevies atklāt delinkventas uzvedības biežuma saistību ar internalizēto un eksternalizēto uzvedību jauniešu vidū. Internalizētas uzvedības, kā piemēram, trauksme/nomāktība un delinkventas uzvedības izpausmju - statusa pārkāpumi, saistība tiek skaidrota ar paaugstinātu risku uzsākt neatļautu vielu lietošanu (King et al., 2004), ir augstāks vidusskolas pamešanas risks (McLeod & Kaiser, 2004). Šīs uzvedības problēmas negatīvi ietekmē arī sociālo mijiedarbību un ģimenes funkcionēšanu (Costello & Angold 1995). Tomēr, daži pētījumi liecina, ka internalizēta uzvedība, var kalpot kā aizsargājošs faktors (Colder, Scalco, Trucco, Read, Lengua, Wieczorek, & Hawk, 2012), jo bailes no negatīvajām sekām, par iesaistīšanos neatļautās darbībās, pasargā jauniešus no iesaistes ar deviantiem vienaudžiem līdz ar to arī no neatļautas vielu lietošanas. Neatļautu vielu lietošanas risks augstāks ir tiem jauniešiem, kuriem ir izteiktākas eksternalizētas uzvedības problēmas, mazāks tiem, kuriem ir tikai internalizētas uzvedības problēmas un vidējs tiem, kuriem ir abu veidu uzvedības problēmas.

Jāatzīmē, ka aizvien vairāk pētījumos uzrādās atziņas, ka visbiežāk tomēr internalizētas uzvedības problēmas pavada arī eksternalizētas, un visbiežāk tie skatīti kā atrauti konstrukti, lai gan pētījumos atklāta cieša līdzāspastāvēšana. Tādēļ šīs atziņas viennozīmīgi neprognozē, ka jauniešiem ar internalizētām uzvedības problēmām ir augstāks risks uzsākt neatļautu vielu lietošanu, vai veikt kādu citu statusa pārkāpumu. Vairums pētījumu neapstiprina delinkventas uzvedības saistību tikai ar internalizētajām uzvedības problēmām, vai arī šī saistība ir vāja. Trauksmes/nomāktības saistība ar kavējumiem un citām skolas problēmām pētījumos tiek skaidrota kā aktīva identitātes formēšanās pusaudžu vecumā, sociālās mijiedarbības rezultātā (Brook & Willoughby, 2015). Šī mijiedarbība un pieredze var ietekmēt un pārveidot identitāti, mainot vērtības, attieksmi un mērķus (Brook & Willoughby, 2015). Sniegums skolā bieži ir joma, par kuru pārmērīgi uztraucas cilvēki ar trauksmi (American Psychiatric Association, 2013). Daži longitūdināli pētījumi ir atklājuši, ka neārstēta trauksme pusaudžiem un jauniem pieaugušajiem var izraisīt dažādas uzvedības, fiziskas un garīgas grūtības (Mahmoud, Staten, Lennie & Hall, 2015), citos pētījumos iegūtie dati, atklāj ka, piemēram, vienaudžu noraidījums īstermiņā var veicināt vientulību, zemu pašvērtējumu, nomāktību un trauksmi, savukārt,

ilgtermiņa sekas prognozē vāju akadēmisko sniegumu, skolas pamešanu, likumpārkāpjošas uzvedības izpausmes, kas rezultējas eksternalizētās uzvedības problēmās pusaudžu un pieaugušo vecumā (Bagwell, Newcomb, & Bukowski, 1998). Internalizētas uzvedības kā noslēgšanās sevī/nomāktība saistīta ar destruktīvu uzvedību, pētījumos, tostarp arī longitudinālos, tiek skaidrota ar to, ka liela daļa pusaudžu un jauno pieaugušo, kuri cieš no depresijas simptomiem, uzrāda augstākus rādītājus riskantā uzvedībā, piemēram, vielu lietošana, delinkventa uzvedība, skolas kavējumi un tādu pirkumu veikšana, ko viņi nevar atļauties (Hofstra, van der Ende & Verhulst, 2002), turklāt, depresijas simptomi un destruktīva uzvedība bieži saglabājas pieaugušā vecumā, tādējādi ietekmējot ne tikai pašreizējo veselību un dzīves kvalitāti, bet arī vēlāk nākotnē (Hofstra, van der Ende & Verhulst, 2002; de Wit, Adlaf, Offord & Ogborne, 2000). Pētījumi, kuros pētīta augsta riska uzvedība, ir atklājuši pozitīvu saistību starp pusaudžu riskantu uzvedību un garīgām saslimšanām (Ares, Kuhns, Dogra & Karnik, 2015; Garner, Ratschen, 2013). Būtiski atzīmēt, tādas internalizētas uzvedības problēmas kā noslēgšanās sevī/nomāktība, pārklājas arī eksternalizētas uzvedības problēmām, piemēram, uzmanības deficīta un hiperaktivitātes sindromu, kas uzskatāms par spēcīgu delinkvences prognozētāju, tipiski iet roku rokā ar tādiem traucējumiem, kā piemēram, depresija vai trauksme (Bauermeister, ShROUT, Chávez, Rubio-Stipec, Ramírez, & Padilla, 2007).

Visbeidzot, pētījumā atklātās saistības starp eksternalizētas uzvedības skalu- attiecību problēmas un delinkventas uzvedības biežuma skalu destruktīva uzvedība tiek skaidrotas no paškontroles teorijas perspektīvas, kura paredz, ka ģimene, galvenokārt, ir atbildīga par paškontroles audzināšanu un attīstīšanu sevī un savos ģimenes locekļos (Gottfredson & Hirschi, 1990). Ja vecākiem nav prosociālas audzināšanas spēju, maz ticams, ka bērns attīstīs paškontroli, un iesaistīsies dažādās destruktīvās darbībās, piemēram, smēķēšana, alkohola lietošana un riskanta seksuāla uzvedība (Gottfredson & Hirschi, 1990). Bairons atklāja, ka zema paškontrolle ir saistīta ar augstāku iespējamību piederēt delinkventiem vienaudžiem (Baron, 2003), līdzīgi arī Gibsons un Vraits atklāja, ka tie, kas kļuva par likumpārkāpējiem jaunā pieaugušo vecumā, bija ar zemāku paškontroli un saistīti ar delinkventiem vienaudžiem pusaudžu vecumā (Gibson & Wright, 2001).

Pusaudža vecums ir dzīves posms, ko itin bieži raksturo impulsīva un pārgalvīga uzvedība. Tie bieži iesaistās augsta riska aktivitātēs, ieskaitot, alkohola lietošanu, neatļautu transportlīdzekļu vadīšanu narkotisko vai alkohola reibumā un neaizsargātu seksu (Crone & Dahl, 2012; Gardner & Steinberg, 2005). Pusaudžu motivācija iegūt vienaudžu atzinību, viņu vēlme izvairīties no noraidīšanas, var sekmēt augstāku pakļaušanās līmeni, kas arī var veicināt vienaudžu ietekmi uz pusaudžu destruktīvu uzvedību (Knoll, Magis- Veinberg, Speekenbrink

&Blakemore, 2015). Liela daļa pētījumu ir atklājuši, ka bērniem un pusaudžiem, kuriem diagnosticētas eksternalizētas uzvedības problēmas, tostarp arī uzmanības deficīta un hiperaktivitātes sindroms ir paaugstināts risks piedzīvot attiecību grūtības ar vienaudžiem (Frankel, Feinberg, 2002; Haas, Becker, Epstein & Frick, 2018). Turklāt pētījumi parāda, ka sociālās funkcionēšanas traucējumi ietekmē gan vīriešus, gan sievietes (Greene, Biederman, Faraone, Monuteaux, Mick, DuPre, Fine & Goring, 2001) un prognozē negatīvus rezultātus vēlāk viņu dzīvē, piemēram, starppersonu attiecību problēmas, tostarp problēmas ar pretējā dzimuma pārstāvjiem (Greene, Biederman, Faraone, Sienna & Garcia-Jetton, 1997). Pētījumos nereti tiek atzīts, ka tādām eksternalizētām uzvedības problēmām kā attiecību problēmām, proti, sociālo prasmju deficītiem un sliktām attiecībām ar vienaudžiem bērnībā un pusaudža gados ir īpaša nozīme, jo tie ir atzīti par vieniem no spēcīgākajiem vājas sociālās pielāgošanās un mentālās veselības problēmu prognozētājiem turpmāk dzīvē (Cowen, Pederson, Babigian, Izzo, Trost, 1973; Parker, Asher, 1987; Robins, 1966). Šīs grūtības var rezultēties sociālajā noraidījumā, vajās sociālajās kompetencēs, zemā pašvērtējumā, depresijā, paaugstinātā antisociālās uzvedības riskā. Tomēr zīmīgi ir pieminēt, ka pētījumos ir atklāts, ka eksternalizēta uzvedība var būt iemesls saskarties ar vienaudžu attiecību problēmām un veidot attiecības ar delinkventiem jauniešiem, tomēr šīs pieredzes nekalpo par iemeslu eksternalizētas uzvedības attīstībā (Coie & Kupersmidt, 1983; Dodge, 1983).

Bakalaura darbā iegūtie rezultāti saskan arī ar citu autoru veiktajiem augstāk minētajiem pētījumiem un atziņām, kas atbild arī uz pētījuma jautājumu, ka pastāv pozitīva saistība starp delinkventas uzvedības biežumu, internalizētām, eksternalizētām uzvedības problēmām un vienaudžu attiecību raksturu. Ir pamats secināt, ka pusaudžu internalizētās un eksternalizētās problēmas var sekmēt delinkventu uzvedību un attiecību veidošanas problēmas ar vienaudžiem un otrādi. Riska faktori indivīda sociālajā un vides līmenī, visticamāk, iedarbojas kompleksā veidā, lai veicinātu antisociālu un likumpārkāpjošu uzvedību nepilngadīgajiem. Pēdējo gadu desmitu pētījumi par normālu bērna attīstību, kā arī delinkvences attīstību ir parādījuši, ka individuālie, sociālie un vides apstākļu mijiedarbība ietekmē uzvedību. Pastāv vispārējs uzskats, ka uzvedība, ieskaitot antisociālu, ir individuālu ģenētisko un vides faktoru sarežģītas mijiedarbības rezultāts, kas sākas augļa attīstības laikā un turpinās visu mūžu (Bock & Goode, 1996). Skaidrs, ka gēni ietekmē bioloģisko attīstību, bet bioloģiskā attīstība nevar norisināties bez vides ieguldījuma. Tādējādi uzvedību ietekmē gan ģenētika, gan vide.

Bakalaura darbā būtu jāatzīmē vairāki ierobežojumi, proti, dati iegūti izmantojot pašnovērtējuma aptaujas, tā kā pusaudžu vecums ir dinamisks un ļoti mainīgs, savas uzvedības raksturojums ir ļoti jūtīgs process, pastāv risks uz datu sniegšanas paviršību, tāpat pastāv risks sniegt nepatiesus datus vai sociāli vēlamas atbildes, un šie dati varētu neatspoguļot realitāti.

Pētījumā tika aptaujāti pusaudži vecumā no 14 - 18 gadiem. Pusaudžu vecums ir tas vecums, kad kognitīvā, emocionālā un fiziskā attīstība var krasi atšķirties 14 gads vecam pusaudzim no 18 gadus veca pusaudža, kas var būtiski ietekmēt pētījuma validitāti un rezultātus.

Kā arī, esošās situācijas ierobežojumu dēļ, informācijas ieguve notika tikai no pētāmās izlases respondentiem, plašāka skatījuma atspoguļojumam būtu vērtīgi ievākt datus arī no ģimenes, tā kā virkne pētījumu parāda, ka vecāku uzraudzībai, vai tās neesamībai, un audzināšanas stilam ir ietekme delinkventas uzvedības attīstību, kā arī iegūt informāciju no mācību iestāžu pedagogiem.

Visbeidzot, lai salīdzinātu un novērtētu pusaudžu attiecības, tika skatīta attiecību problēmu skala Ahenbaha pašnovērtējuma aptaujā, vērtīgāk būtu izmantot aptauju, kas mēra tieši attiecības, vai apmierinātību ar attiecībām, kā piemēram - Vienaudžu attiecību novērtēšanas aptauja (Peer Relations Assessment Questionnaire, Rigby & Slee,1993).

Pētījumā izmantotās aptaujas ir ar augstu iekšējo saskaņotību, kas norāda, ka šīs aptaujas var izmantot turpmāko pētījumu izstrādei.

Raugoties uz pētījumu no praktiskā viedokļa, jāatzīmē, ka nepilngadīgo likumpārkāpumi ir globāls jautājums, kas rada nopietnas bažas visās kultūrās, nepilngadīgie likumpārkāpēji eksistē gan attīstītajās valstīs gan mazattīstītajās valstīs, un rada lielus zaudējumus gan ģimenēm, gan sabiedrībai kopumā. No vienas puses, šādi pētījumi kalpo par palīgu, lai izprastu cēloņsekas, un uz šo pētījumu atziņu pamata iespējams izstrādāt ieteikumus intervencēm, sociālās uzvedības korekcijas programmas un citus palīdzošus instrumentus, no otras puses, pētījumu dati ir prognostiski, un ir salīdzinoši grūti prognozēt, kurš indivīds pārtaps par likumpārkāpēju un kurš nē. Jautājums par pusaudžu delinkventu uzvedību kļūst aizvien aktuālāks mūsdienu sabiedrībā, tādēļ, labākai šī jautājuma izpratnei un iespējams profilaktisku pasākumu izstrādei, riskam pakļautiem jauniešiem, būtu nepieciešams veikt padziļinātākus pusaudžu delinkvences pētījumus Latvijā.

SECINĀJUMI

Bakalaura darba mērķis bija noskaidrot kā delinkvences biežums, internalizētās un eksternalizētās uzvedības problēmas saistītas ar attiecību veidošanas problēmām pusaudžu vecumā.

Lai gūtu atbildi uz izvirzīto jautājumu, tika veikta zinātniskās literatūras analīze un balstoties uz pētījumos gūtajām atziņām ir pamats secināt, ka pusaudža vecums nes sevī straujas fiziskās, kognitīvās un emocionālās attīstības izmaiņas un paaugstinātu vajadzību pēc autonomijas, kas pusaudžiem sniedz jaunas iespējas sociālemocionālai attīstībai un pastiprina identitātes izjūtu (Brown & Larson, 2009). Pusaudža gados vienaudžu attiecībām ir liela loma, nosakot jauniešu sociālās piederības sajūtu un pašvērtējumu (Brown & Larson, 2009). Tomēr, ne visa līdzība vienaudžu attiecībās un draudzībā ir saistīta ar socializāciju. Pusaudži, visbiežāk izvēlas draugus pēc sev līdzīgām svarīgām īpašībām, ieskaitot problēmātisku uzvedību (Burk et al. 2007), un bieži vienaudži atdarina citu vienaudžu uzvedību, pat ja tie ir delinkventi vienaudži (Moffitt, 1993). Saistība starp internalizētām uzvedības problēmām un likumpārkāpumu izdarīšanu pastāv, ko apliecina arī pētījumi (Angold & Erkanli, 1996), tomēr tās ir grūtāk identificējamas, jo ir iekšējas. Tāpat, virkne pētījumu rezultāti apstiprina, ka eksternalizētās uzvedības spektrs ir nozīmīgs prognozētājs vēlākai nepilngadīgo noziedzībai, pieaugušo noziedzībai un vardarbībai (Moffitt, 1993). Tiešs vienaudžu spiediens ir saistīts ar pusaudžu problemātiskās uzvedības pieaugumu, ieskaitot likumpārkāpumus un citas eksternalizētas problēmas.

Atbildot uz pētījuma jautājumu vai pastāv saistības starp delinkventas uzvedības biežumu, internalizētām un eksternalizētām uzvedības problēmām un attiecību veidošanas problēmām starp vienaudžiem, pētījuma rezultāti atklāj, ka pastāv saistība starp delinkventas uzvedības biežumu, internalizētām un eksternalizētām uzvedības problēmām un attiecību veidošanas problēmām ar vienaudžiem.

Kopumā šie rezultāti apstiprina līdz šim gūtās zinātniskās atziņas par delinkventas uzvedības biežuma saistību ar internalizētām, eksternalizētām uzvedības problēmām un attiecību veidošanas problēmām ar vienaudžiem. Ir pamats secināt, ka agrīnu pozitīvu sociālo un emocionālo spēju attīstība, piemēram, emocionālā un uzvedības kontrole, empātija, problēmu risināšanas spējas un prosociāla uzvedība, ir pamats veselīgām attiecībām un tādu nelabvēlīgu rezultātu novēršanai kā likumpārkāpjoša uzvedība. Tiesi tā pat, negatīvu sociālo kontaktu ietekme var veicināt delinkventas uzvedības aktualizēšanos.

Šie atklājumi arī uzsver vienaudžu ietekmes sarežģīto raksturu pusaudža gados un nepieciešamība apsvērt diferencētākus mehānismus, caur kuriem vienaudži var ietekmēt īpašas problemātiskas uzvedības formas, kā arī prosociālu uzvedību un mudina uz turpmāku izpēti saistībā ar pusaudžu uzvedības problēmām.

IZMANTOTĀ LITERATŪRA UN AVOTI

1. Achenbach, T. M. (1966). The classification of children's psychiatric symptoms: A factor analytic study. *Psychological Monographs*, 80, 1–37.
2. Achenbach, T. M., Craig S., & Edelbrock, C. S. (1978). The classification of child psychopathology: A review and analysis of empirical efforts. *Psychological Bulletin*, 85 (6), 1275–1301.
3. Achenbach, M. T. (1978). The child behavior profile: I. Boys aged 6–11. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 46 (3), 478–488.
4. Achenbach, T. M., & Edelbrock, C. S. (1979). The child behavior profile: II. Boys aged 12–16 and girls aged 6–11 and 12–16. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 47 (2), 223–233.
5. Achenbach, T. M., & Rescorla, L. A. (2001). *Manual for the ASEBA School-Age Forms & Profiles*. Burlington, VT: University of Vermont, Research Center for Children, Youth & Families.
6. American Psychiatric Association. (2013). *Diagnostic and statistical manual of mental disorders (5th ed.)*. Arlington, VA: American Psychiatric Publishing.
7. Angold, A., & Erkanli, A. (1996). Disappearing depression in a population sample of boys. *Journal of Emotional and Behavioral Disorders*, 4, 95–105.
8. Ares, K., Kuhns, L.M., Dogra, N., Karnik, N. (2015). Child mental health and risk behaviour over time. *Promoting psychological well-being in children and families*. New York: Springer, 135–53.
10. Arnold, D. S., O'Leary, S. G., Wolff, L. S., & Acker, M. M. (1993). The parenting scale: A measure of dysfunctional parenting in discipline situations. *Psychological Assessment*, 5(2), 137–144.
11. Armsden, G. C., & Greenberg, M. T. (1987). The inventory of parent and peer attachment: individual differences and their relationship to psychological well-being in adolescence. *Journal of Youth and Adolescence*, 16, 427–454.
12. Assink, M., Van der Put, C.E., Hoeve, M., de Vries, S.L.A., Stams, G.J.J.M., Oort, F.J., (2015). Risk factors for persistent delinquent behavior among juveniles: a meta-analytic review. *Clin. Psychol. Rev.* 42, 47–61

13. Bagwell, C., Newcomb, A. & Bukowski, W. (1998) Preadolescent friendship and peer rejection as predictors of adult adjustment, *Child Development*, 69, 140–153.
14. Bagwell, C. L., Coie, J. D., Terry, R. A., & Lochman, J. E. (2000). Peer clique participation and social status in preadolescence. *Merrill-Palmer Quarterly*, 46(2), 280–305.
15. Baron, S. W. (2003). Self-control, social consequences, and criminal behavior: Street youth and the general theory of crime. *Journal of Research in Crime and Delinquency*, 40, 403–425.
16. Bauermeister, J., ShROUT, P., Chávez, L., Rubio-Stipec, M., Ramírez, R., Padilla, L. (2007). ADHD and gender: are risks and sequela of ADHD the same for boys and girls? *Journal of Child Psychology & Psychiatry*, 48(8), 831–839.
17. Bellair P. E., McNulty T. L. (2005). Beyond the bell curve: Community disadvantage and the explanation of black-white differences in adolescent violence. *Criminology*, Vol. 43, No. 4, pp. 1135– 1168.
18. Bock, G.R., Goode, J.A. (1996) ed *Genetics of Criminal and Antisocial Behavior*. Toronto: Wiley & Sons.
19. Brook, C., & Willoughby, T. (2015). The social ties that bind: Social anxiety and academic achievement across the university years. *Youth Adolescence*. 44, 1139- 1152. doi: 10.1007/s10964-015-0262-8
20. Brown, S.M., Shillington, A.M. (2017). Childhood adversity and the risk of substance use and delinquency: the role of protective adult relationships. *Child Abuse Negl.* 63, 211–221
21. Buck, K. A., & Dix, T. (2012). Can developmental changes in inhibition and peer relationships explain why depressive symptoms increase in early adolescence? *Journal of Youth and Adolescence*, 41, 403–413.
22. Bukowski, W.M., Adams, R.E., & Santo, J.B. (2006). Recent advances in the study of development, social and personal experience, and psychopathology. *International Journal of Behavioral Development*, 30, 26–30.
23. Burgess, K. M., Rubin, K. H., Cheah, C. S. L., & Nelson, L. J. (2005). Behavioral inhibition, social withdrawal, and parenting. In W. R. Crozier & L. E. Alden (Eds.), *The essential handbook of social anxiety for clinicians*. New York: Wiley
24. Bornovalova, M. A., Hicks, B. M., Iacono, W. G., & McGue, M. (2010). Familial transmission and heritability of childhood disruptive disorders. *The American Journal of Psychiatry*, 167(9), 1066–1074.

25. Bolger, M.A., Meldrum, R.C., Barnes, J.C., (2018). The contribution of maternal and paternal self-control to child and adolescent self-control: a latent class analysis of intergenerational transmission. *J. Develop. Life Course Criminol.* 4, 251–275.
26. Bowlby, J. (1979). The Bowlby-Ainsworth attachment theory. *Behavioral and Brain Sciences*, 2, 637–638.
27. Burk, W. J., Steglich, C. E. G., & Snijders, T. A. B. (2007). Beyond dyadic interdependence: Actor-oriented models for co-evolving social networks and individual behaviors. *International Journal of Behavioral Development*, 31, 397–404
28. Casey, B. J., Jones, R. M., & Hare, T. A. (2008). The adolescent brain. In A. Kingstone & M. B. Miller (Eds.), *Annals of the New York Academy of Sciences: Vol. 1124. The year in cognitive neuroscience 2008* (p. 111–126). Blackwell Publishing.
29. Chassin L, Hussong A, Barrera M, Jr., Molina B, Trim R, Ritter J. (2004). Adolescent substance use. In: Lerner R, Steinberg L, editors. *Handbook of adolescent psychology*. 2nd ed. New York: Wiley, . pp. 665–696
30. Chassin, L., Masion, A.D., Nichter, B., Pandika, D. (2016). Substance use and substance use disorders as risk factors for juvenile offending. In: Heilbrun, K., DeMatteo, D. Goldstein, N.E.S. (Eds.), *APA Handbooks in Psychology Series. APA Handbook of Psychology and Juvenile Justice*. American Psychological Association. Washington DC., pp. 277–305.
31. Chauhan P., Reppucci N. D. (2009). The Impact of Neighborhood Disadvantage and Exposure to Violence on Self-Report of Antisocial Behavior Among Girls in the Juvenile Justice System. *Journal of Youth and Adolescence*, Vol. 38, pp. 401–416.
32. Cicchetti, D., & Toth, S. L. (1991). A developmental perspective on internalizing and externalizing disorders. *Rochester Symposium on Developmental Psychopathology*, 2, 1-20.
33. Clarke, D.R. (2017). The effect of risk factors on recidivism among juveniles from the perspectives of juvenile justice professionals. *ProQuest Diss. Theses* 79, 1–174.
34. Coie, J. D., & Kupersmidt, J. B. (1983). A behavioral analysis of emerging social status in boys groups. *Child Development*, 54, 1400–1416.
35. Colman, I., Wadsworth, M. E. J., Croudace, T. J., & Jones, P. B. (2007). Forty-year psychiatric outcomes following assessment for internalizing disorder in adolescence. *American Journal of Psychiatry*, 164, 126–133.
36. Demuth, S., & Brown, S. L. (2004). Family structure, family processes, and adolescent delinquency. *Journal of Research in Crime and Delinquency*, 41, 58-81.

36. Crone, E.A., & Dahl, R.E. (2012). Understanding adolescence as a period of social–affective engagement and goal flexibility. *Nature Reviews Neuroscience*, *13*, 636– 650.
37. de Wit, D.J, Adlaf, E.M, Offord, D.R, Ogborne, A.C. (2000). Age at first alcohol use: a risk factor for the development of alcohol disorders. *The American Journal of Psychiatry*, *157*:745–50.
38. Dishion, T. J., & Dodge, K. A. (2005). Peer contagion in interventions for children and adolescents: Moving towards an understanding of the ecology and dynamics of change. *Journal of Abnormal Child Psychology*, *33*, 395–400.
39. Dodge, K. A. (1983). Behavioral antecedents of peer social status. *Child Development*, *54*, 1386–1399.
40. Dodge, K. A., Malone, P. S., Lansford, J. E., Miller, S., Pettit, G. S., & Bates, J. E. (2009). A dynamic cascade model of the development of substance-use onset. *Monographs of the Society for Research in Child Development*, *74*(Serial No. 294), 1–134.
41. DuBois, D. L., & Silverthorn, N. (2004). Bias in Self-Perceptions and Internalizing and Externalizing Problems in Adjustment During Early Adolescence: A Prospective Investigation. *Journal of Clinical Child and Adolescent Psychology*, *33*(2), 373–381.
42. Faraone, S.V, Sergeant, J., Gillberg, C., Biederman, J.(2003). The worldwide prevalence of ADHD: Is it an American condition? *World Psychiatry*. *2*:104–113.
43. Farrington D.P. (1986). Age and crime. *Crime Justice* *7*, 189–250.
44. Farrington, D.P. (1997). The relationship between low resting heart rate and violence. In
45. Raine, A., Brennan, P.A., Farrington, D.P., & S.A. Mednick (Eds.), *Biosocial bases of violence* (pp. 89-106). New York: Plenum.
46. Farrington, D. P. (2002). Families and crime. In J. Q. Wilson & J. Petersilia (Eds.), *Crime: Public policies for crime control* (2nd ed., pp. 129–148). Oakland, CA: Institute for Contemporary Studies Press.
47. Fazel, D., Doll, H., & Långström, N. (2008). Mental Disorders Among Adolescents in Juvenile Detention and Correctional Facilities. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, *47*(9), 1010–1019.
48. Eccles, J. S. (1999). The development of children ages 6 to 14. *The Future of Children*, *9*, 30–44.
49. Erickson, M.L., Jensen, G.F. (1977). Delinquency is still group behavior! Toward revitalizing the group premise in sociology of deviance. *Journal of Criminal Law and Criminology*. *68*:262–273.

50. Fortuin, J., van Geel, M., & Vedder, P. (2014). Peer Influences on Internalizing and Externalizing Problems among Adolescents: A Longitudinal Social Network Analysis. *Journal of Youth and Adolescence*, *44*(4), 887–897.
51. Frankel, F., Feinberg, D. (2002). Social problems associated with ADHD vs ODD in children referred for friendship problems. *Child Psychiatry Hum Dev* *33*(2):125–146.
52. Gardner, M., & Steinberg, L. (2005). Peer influence on risk taking, risk preference, and risky decision making in adolescence and adulthood: An experimental study. *Developmental Psychology*, *41*(4), 625-635.
53. Garner L, Ratschen E.(2013).Tobacco smoking, associated risk behaviours, and experience with quitting: a qualitative study with homeless smokers addicted to drugs and alcohol. *BMC Public Health*. *13*:951.
54. Gerard, J. M., Krishnakumar, A., & Buehler, C. (2006). Marital conflict, parent-child relations, and youth maladjustment: A longitudinal investigation of spillover effects. *Journal of Family Issues*, *27*, 951–975
55. Gibson, C., & Wright, J. (2001). Low self-control and coworker delinquency: A research note. *Journal of Criminal Justice*, *29*, 483–492.
56. Gooren, E. M., Van Lier, P. A., Stegge, H., Terwogt, M. M., & Koot, H. M. (2011). The development of conduct problems and depressive symptoms in early elementary school children: the role of peer rejection. *Journal of Clinical Child & Adolescent Psychology*, *40*(2), 245-253.
57. Gottfredson, M. R., & Hirschi, T. (1990). *A general theory of crime*. Stanford: Stanford University Press.
58. Gould, M. S., Bird, H., & Jaramillo, B. S. (1993). Correspondence between statistically-derived behaviour problem syndromes and child psychiatric diagnoses in a community sample. *Journal of Abnormal Child Psychology*, *21*, 287–313.
59. Gudjonsson, G.H.(2009). The relationship between satisfaction with life, ADHD symptoms and associated problem among university students. *Journal of Attention Disorders*, pp. 507–515
60. Greenhill, L.L. (1998). Diagnosing attention-deficit hyperactivity disorder in children. *The Journal of Clinical Psychiatry*, *59*, pp. 31–41
61. Greene, R.W., Biederman, J., Faraone, S.V., Monuteaux ,M.C., Mick, E., DuPre, E.P., Fine, C.S., Goring, J.C. (2001). Social impairment in girls with ADHD: Patterns, gender comparisons, and correlates. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, *40*(6), pp. 704–710.

62. Greene, R.W., Biederman, J., Faraone, S.V., Sienna, M., Garcia-Jetton, J. (1997). Adolescent outcome of boys with attention-deficit/ hyperactivity disorder and social disability: results from a 4-year longitudinal follow-up study. *Journal of Consulting and Clinical Psychology* , 65(5) pp. 758–767.
63. Haas, S.M., Becker, S.P., Epstein, J.N., Frick, P.J. (2018). Callous– unemotional traits are uniquely associated with poorer peer functioning in school-aged children. *Journal of Abnormal Child Psychology*, pp. 781–793.
64. Haapasalo, J., Tremblay, R.E. (1994). Physically aggressive boys from ages 6 to 12: Family background, parenting behavior, and prediction of delinquency. *Journal of Consulting and Clinical Psychology* 62, pp.1044–1052.
65. Hawkins, J. D., Catalano, R. F., & Miller, J. Y. (1992). Risk and protective factors for alcohol and other drug problems in adolescence and early adulthood: Implications for substance abuse prevention. *Psychological Bulletin*, 112(1), 64–105.
66. Helstrom, A., Bryan, A., Hutchison, K. E., Riggs, P. D., & Blechman, E. A. (2004). Tobacco and alcohol use as an explanation for the association between externalizing behavior and illicit drug use among delinquent adolescents. *Prevention Science*, 5, 267-277.
67. Hillege, S.L., Brand, E.F.J.M., Mulder, E.A., Vermeiren, R.R.J.M., van Domburgh, L. (2017). Serious juvenile offenders: classification into subgroups based on static and dynamic characteristics. *Child Adolesc. Psychiatr. Ment. Health* 11 (1), 1–12.
68. Hinshaw, S. P. (1992). Externalizing behavior problems and academic underachievement in childhood and adolescence: Causal relationships and underlying mechanisms. *Psychological Bulletin*, 111, 127-155.
69. Hoekstra, R. A., Bartels, M., Hudziak, J. J., Van Beijsterveldt, T. C. E. M., & Boomsma, D. I. (2008). Genetic and environmental influences on the stability of withdrawn behavior in children: A longitudinal, multi-informant twin study. *Behavior Genetics*, 38, 447–461.
70. Hofstra, M. B, van der Ende, J., Verhulst, F.C.(2002) Child and adolescent problems predict DSM-IV disorders in adulthood: a 14-year follow-up of a Dutch epidemiological sample. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*,41(2):182–9.
71. Jensen, R.S., & McMahon, R.J. (2011). The Relationship Between Parental Knowledge and Monitoring and Child and Adolescent Conduct Problems: A 10-Year Update. *Clinical Child Psychology Review*, 12, 377-398.
72. Junger-Tas, J., Marshall, I.H., Enzmann, D., Killias, M., Steketee, M., Gruszczynska, B. (2012). The Many Faces of Youth Crime: Constrasting Theoretical Perspectives of

Juvenile Delinquency across Countries and Cultures. Springer Science + Business Media, New York, NY, US.

73. Kerr, D. R., Lopez, N. L., Olson, S. L., & Sameroff, A. J. (2004). Parental discipline and externalizing behavior problems in early childhood: The roles of moral regulation and child gender. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 32, 369–383.
74. King, S. M., Iacono, W. G., & McGue, M. (2004). Childhood externalizing and internalizing psychopathology in the prediction of early substance use. *Addiction*, 99, 1548-1559
75. Knoll, L. J., Magis-Weinberg, L., Speekenbrink, M., & Blakemore, S. (2015). Social Influence on Risk Perception During Adolescence. *Psychological Science*,
76. Krastiņš, I. (1998). Juridisko terminu vārdnīca (pp. 58). Rīga: Nordik.
77. Kroll, L., Rothwell J., Bradley, D., Shah, P., Bailey, S., Harrington, R.C. (2002). Mental health needs of boys in secure care for serious or persistent offending: A prospective, longitudinal study. *The Lancet*, 359 pp. 1975-1979
78. Landsheer, A. J., & Dijkum van C. (2005). Male and female delinquency trajectories from pre-through middle adolescence and their continuation in late adolescence. *Adolescence*. Vol. 40, No. 160, 729-745pp.
79. Leventhal T., Brooks-Gunn J. (2000). The neighborhood they live in: The effects of neighborhood residence on child and adolescent outcomes. *Psychological Bulletin*, Vol. 12, pp. 309–337.
80. Loeber, R., Dishion, T. (1983). Early predictors of male delinquency: A review. *Psychological Bulletin*, 94(1), 68–99.
81. Lynam, D. R. (1996). The early identification of chronic offenders: Who is the fledgling psychopath? *Psychological Bulletin*, 120, 209-234.
82. McCord, J., Widom, C.S., and Crowell, N. A. (2001). *Juvenile Crime, Juvenile Justice*. Panel on Juvenile Crime: Prevention, Treatment, and Control. Washington, DC: National Academy Press.
83. Mahmoud, J. R., Staten, R., Lennie, T. A., Hall, L. A. (2015). The relationships of coping, negative thinking, life satisfaction, social support, and selected demographics with anxiety of young adult college students. *Journal of Child & Adolescent Psychiatric Nursing*, 28(2), pp. 97-108.
84. Manassis, K., Bradley, S., Goldberg, S., Hood, J., Swinson, R. P. (1995). Behavioural inhibition, attachment and anxiety in children of mothers with anxiety disorders. *Canadian Journal of Psychiatry*, 40, pp. 87–92.

85. Mannuzza, S. (1989). *Hyperactive Boys Almost Grown Up*. *Archives of General Psychiatry*, 46(12), 1073.
86. Martel, M. M. (2013). Sexual selection and sex differences in the prevalence of childhood externalizing and adolescent internalizing disorders. *Psychological Bulletin*, 139, pp. 1221–1259
87. Masten, A. S., Faden, V. B., Zucker, R. A., & Spear, L. P. (2008). Underage drinking: a developmental framework. *Pediatrics*, 121, 235–251.
88. McLeod, J. D., & Kaiser, K. (2004). Childhood emotional and behavioral problems in educational attainment. *American Sociological Review*, 69, pp.636-658.
89. Mercer, S. H., & DeRosier, M. E. (2010). Selection and socialization of internalizing problems in middle childhood. *Journal of Social and Clinical Psychology*, 29(9), pp.1031–1056
90. Moffitt, T. E. (1993). Adolescence-limited and life-course-persistent antisocial behavior: A developmental taxonomy. *Psychological Review*, 100, pp.674-701.
91. Moffitt, T. E., Caspi, A., Rutter, M., & Silva, P. A. (2001). *Sex differences in antisocial behaviour: Conduct disorder, delinquency, and violence in the Dunedin Longitudinal Study*. Cambridge University Press.
92. Moffitt, T. E., & Scott, S. (2008). *Conduct disorders of childhood and adolescence*. In M. Rutter, D. Bishop, D. Pine, S. Scott, J. Stevenson, E. Taylor, & A. Thapar (Eds.), *Rutter's child and adolescent psychiatry* (pp. 543–564). Wiley Blackwell.
93. Moitra, T., Mukherjee, I., Chatterjee, G. (2018). Parenting behavior and juvenile delinquency among low-income families. *Vict. Offenders* 13 (3), pp. 336–348.
94. Ohara, T., Matsuura, N. (2016). The characteristics of delinquent behavior and predictive factors in Japanese children's homes. *Child. Youth Serv. Rev.* 61, pp. 159–164.
95. Piffner, L. J., McBurnett, K., Rathouz, P. J., & Judice, S. (2005). Family correlates of oppositional and conduct disorders in children with attention deficit/hyperactivity disorder. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 33(5), 551–563.
96. Portnoy, J., Raine, A., Chen, F.R., Pardini, D., Loeber, R., Jennings, J.R., (2014). Heart rate and antisocial behavior: the mediating role of impulsive sensation seeking. *Criminology* 52 (2), 292–311
97. Pyle, N., Flower, A., Fall, A.M., Williams, J., (2015). Individual-level risk factors of incarcerated youth. *Remedial Special Educ.* 37 (3), 172–186
98. Raine, A., Brennan, P., and Mednick, S.A. (1994). Birth complications combined with early maternal rejection at age 1 year predispose to violent crime at age 18 years. *Archives of General Psychiatry* 53:544–549.

99. Racz, S.J., Saha, S., Trent, M., Adger, H., Bradshaw, C.P., Goldweber, A., Cauffman, E. (2016). Polysubstance use among minority adolescent males incarcerated for serious offenses. *Child Youth Care Forum* 45 (2), 205–220.
100. Robins, L. N. (1978). Sturdy childhood predictors of adult antisocial behavior: Replications from longitudinal studies *Psychological Medicine*, 611–622.
101. Reinherz, H. Z., Giaconia, R. M., Pakiz, B., Silverman, A. B., Frost, A. K., & Lefkowitz, E. S. (1993). Psychosocial risks for major depression in late adolescence: A longitudinal community study. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 32, 1155-1163.
102. Racz, S. J., & McMahon, R. J. (2011). *The Relationship Between Parental Knowledge and Monitoring and Child and Adolescent Conduct Problems: A 10-Year Update. Clinical Child and Family Psychology Review*, 14(4), 377–398.
103. Sameroff, A. J. (2000). Developmental systems and psychopathology. *Development and Psychopathology*, 12(3), 297–312.
104. Schaefer, D., Kornieko, O., & Fox, A. (2011). Misery does not love company: network selection mechanisms and depression homophily. *American Sociological Review*, 76, 764–785.
105. Simons-Morton, B., Lerner, N., & Singer, J. (2005). The observed effects of teenage passengers on the risky driving behavior of teenage drivers. *Accident Analysis and Prevention*, 37, 973-982.
106. Simons-Morton, B.G, Farhat, T. (2010). Recent findings on peer group influences on adolescent smoking. *J Primary Prevent.* (31)191–208
107. Slagt, M., Dubas, J.S., Deković, M., Haselager, G.J.T., van Aken, M.A.G., (2015). Longitudinal associations between delinquent behaviour of friends and delinquent behaviour of adolescents: moderation by adolescent personality traits. *Eur. J. Pers.* 29 (4), 468–477
108. Spoth, R., Neppl, T., Goldberg-Lillehoj, C., Jung, T. & Ramisetty-Mikler, S. (2006). Gender-Related Quality of Parent-Child Interactions and Early Adolescent Problem Behaviors. *Journal of Family Issues*, 27, 6, pp. 826–849.
109. Sturaro, C., van Lier, P. A. C., Cuijpers, P., & Koot, H. M. (2011). The Role of Peer Relationships in the Development of Early School-Age Externalizing Problems. *Child Development*, 82(3), 758–765.
110. Thornberry, T. P., & Krohn, M. D. (1997). *Peers, drug use, and delinquency*. In D. M. Stoff, J. Breiling, & J. D. Maser (Eds.), *Handbook of antisocial behavior* (p. 218–233). John Wiley & Sons Inc.

111. Thomas, K.J. (2015). Delinquent peer influence on offending versatility: can peers promote specialized delinquency? *Criminology* 53 (2), 280–308
112. Zimring, F. (1998). *American youth violence*. New York: Oxford University Press.
113. Warr, M. (2002). *Companions in crime: The social aspects of criminal conduct*. New York: Cambridge University Press.
114. Willoughby, T., & Hamza, C. A. (2011). A longitudinal examination of the bidirectional associations among perceived parenting behaviors, adolescent disclosure and problem behavior across the high school years. *Journal of Youth and Adolescence*. pp. 463–478.
115. Windle, M. (1990). A longitudinal study of antisocial behaviors in early adolescence as predictors of late adolescent substance use: gender and ethnic group differences. *Journal of Abnormal Psychology*, 99(1), 86–91.